

PUBLIKACIJOS

REYLAENDERIŲ SPAUSTUVĖS IR LEIDYKLOS TILŽĖJE
75-MEČIO JUBILIEJAUS LEIDINYS

DOMAS KAUNAS

Devynioliktojo amžiaus Mažosios Lietuvos lietuviškos knygos istorija negali būti parašyta apeinant keturias vokiškas spaustuvinių pavardes: Hartungo, Posto, Reylaenderio ir Mauderodės. Jos priklausė talentingų pramonininkų dinastijoms, kurios sukūrė ir išstobulino kombinato pobūdžio poligrafijos įmones, suvienijusias iki tol gerokai išskaidytas spaudos verslo sritis. Po vienu vis labiau modernėjančios įmonės stogu jie leido, spausdino ir pardavinėjo knygas, liejo šriftus, litografijos mašinomis gamino natų sąsiuvinius ir paveikslus bei milžinišką kiekį pramonės gaminių įpakavimui skirtos įvairiaspalvės produkcijos. Šie pramonininkai negailėdami lėšų pirkto tobuliausią Europoje sukurtą poligrafijos techniką, samdė aukščiausios kvalifikacijos specialistus, dalyvavo spaudos gaminių parodose ir pelnė apdovanojimų. Jie dominavo vietinėje ir veržėsi į kitų šalių rinką, noriai bendradarbiavo su įvairių tautų ir įsitikinimų spaudos užsakovais, dažnai juos gindami nuo Prūsijos baudžiamųjų įstaigų persekiojimo.

Reylaenderiai neturėjo sau lygių pagal lietuviškų spaudinių, skirtų Mažajai Lietuvai, kiekį. Iš jų spaudos staklių ir mašinų išėjo 345 lietuviški neperiodiniai ir 9 periodiniai leidiniai: knygos, brošiūros, lapeliai, reklamos prospektai ir švenčių programos, laikraščiai ir žurnalai. Pirmasis iš jų pasirodė 1841, paskutinis – 1929 metais. Be to, lietuviškos spaudos lotynišku raidynu draudimo metais Reylaenderiai spausdino draudžiamas knygas Didžiąjai Lietuvai ir jomis aprūpino nelegalius platintojus – knygnešius. Šie ryšiai nenutrūko nei panaikinus lietuviškos spaudos draudimą, nei Lietuvai tapus nepriklausoma valstybe. Įmonės savininkai spausdino „Švyturio“¹ ir Šv. Kazimiero draugijos² užsakomas knygas, iš savo sandėlių tiekė lituanistinę literatūrą jaunoms Lietuvos mokslo įstaigoms³.

Nepaisant Reylaenderių reikšmės spaudos verslui ir kultūrai, istoriografinė literatūra apie juos bei jų įmonę nėra gausi. Svarbesnėms vokiškoms publikacijoms galima skirti reguliariai leistas knygininkų („Adressbuch des Deutschen Buchhandels“)

¹ „Švyturio“ bendrovė. Kaunas, 1922. P. 5, 7, 8.

² **Dambrauskas A.** Šv. Kazimiero draugija. Jos kūrimasis ir pirmųjų XXV metų veikimas (1906–1931). Kaunas, 1932. P. 58–61.

³ **Vilnonytė V.** Lietuvos TSR valstybinė respublikinė biblioteka 1919–1940. Vilnius, 1984. P. 50.

ir spaustuvinių (K. Klimscho „Adressbuch der Deutschen Buchdruckereien“) adresų knygas. Šiuose verslo informacijai skirtuose ir metodiškai gerai parengtuose žinyuose atspindėjo susistemintą 1875–1934 metų duomenys apie Reylaenderių įmonės savininkų kaitą, vadovaujantčius darbuotojus, technikos įrenginius, svarbiausius leidinius (paprastai buvo nurodomi laikraščiai), darbuotojų skaičių ir adresą Tilžėje. Glaustai spaustuvinėms paminėti R. Thimmo parašytoje Tilžės miesto istorijoje⁴. Autorius daugiausia dėmesio skyrė Reylaenderių leistų vokiškų laikraščių vaidmeniui politiniame gyvenime. Enciklopediškai įmonę apibūdino Tilžės miesto adresų knygos sudarytojas⁵. Jis į šį kasmet leistą žinyną įdėjo reklaminės paskirties informaciją, kurioje nurodyta tiksli įmonės įsteigimo data (1840 m. rugpjūčio 1 d.), jos padaliniai (spaustuvė, periodinių leidinių, kalendorių ir Tilžės miesto adresų knygos leidyklos, knygynas-leidykla, komercinė biblioteka, popieriaus ir dokumentų blankų prekybos, stereotipų liejimo ir monogramų štampų skyriai) ir adresas Tilžėje. Autorius tiksliai paminėjo visus periodinius laikomus vokiškus ir lietuviškus leidinius: laikraščius, adresų knygas, kalendorius. Lietuviškieji buvo visuomeninis politinis laikraštis „Tilžės keleivis“ (įsteigimo data nurodyta 1880 m. balandžio 1 d., nors iš tikro ji priklausė laikraščio pirmtakiui – 1880–1883 m. ėjusiam „Naujajam keleiviui“), protestantų savaitraštis „Alyvų lapai“ ir kalendorius „Tilžės keleivio“ kalendros⁶.

Reylaenderių spaustuvių ir joje ėjusius vokiškus laikraščius gana išsamiai aptarė hitlerinio režimo laikais ir dvasia rašęs Rytų Prūsijos vokiškosios periodikos istorikas Kurtas Forstreuteris⁶. Jo straipsnyje yra daug vertingų iš archyvinių šaltinių imtų duomenų. Autorius apibūdino ne tik Reylaenderių svarbiausio vokiškojo leidinio „Das Echo am Memelufer“ (1860 m. spalio 1 d. pavadinto „Tilsiter Zeitung“) istoriją, bet ir spaustuviės steigimo aplinkybes bei paties steigėjo asmenybę. Anot tyrinėtojo, Julius Reylaenderis buvo Žuvininkų (Fischhausen) kunigo sūnus, spaustuvinėko profesijos mokėsi Karaliaučiuje, vėliau tobulinosi Berlyne, Rostoke, Bremene ir Oldenburge, pasižymėjo profesiniais gabumais. Įkurti naują spaustuvių ir laikraštį Tilžėje jam prireikė nemažai pastangų. Toliau detaliam aprašomi visi svarbesni šio laikraščio raidos etapai, tačiau neaišku, kodėl K. Forstreuteris iš viso aplenkė žymiausią spaustuvinių dinastijos atstovą Eugeną Reylaenderį, paskutinį savininką Curtą Reylaenderį, neaptarė spaustuviės ir „Tilsiter Zeitung“ likimo valdant nacionalsocialistams ir visiškai aišku, kodėl nutylėjo lietuviškus laikraščius, kalendorius bei knygas. Svarstytinis autorias žinios apie J. Reylaenderio kilmę. Mat W. Merlekeris, dar 1873 metais paskelbęs Žuvininkų bažnyčios istoriją ir įdėjęs išsamų čionykštės bažny-

⁴ Thimm R. Aus Tilsits Vergangenheit. Tilsit, 1888. Th. 1. S. 44; 1890. Th. 3. S. 30, 52; 1891. Th. 4. S. 13, 25, 180; 1892. Th. 5. S. 163.

⁵ Tilsit, die Hauptstadt Litauens... // Adressbuch für die Stadt Tilsit. Tilsit, [1893]. S. 38 (Beilage).

⁶ Jo straipsnis „Der Werdegang der Tilsiter Presse im 125 Jahren“ 1941 m. buvo išspausdintas Tilžės laikraštyje „Memelwacht“, vėliau – straipsnių rinkinyje „Wirkungen des Preussenlandes“ (Köln, Berlin, 1981. S. 212–222).

čios kunigų sąrašą, jokio Reylaenderio pavardės nemini⁷. Atrodo, kad mįslę padeda įminti L. Rhesa. Savo presbiterologijos veikale jis mini Johanną Gottliebą Reyländerį, kuris iš pradžių buvo Žuvininkų mokyklos konrektorius, nuo 1811 m. sausio 27 d. – Tepliuvos vargingųjų prieglaudos pamokslininkas, nuo 1818 m. sausio 6 d. – Postnikų kunigas⁸. Jei šitas J. G. Reyländeris tikrai buvo spaustuvininko tėvas ir jei spaudoje nurodyta Julius Reylaenderio gimimo data (1811 m. lapkričio 29 d.) yra teisinga, tai jis pasaulį turėjo išvysti Tepliuvos evangelikų liuteronų dvasininko šeimoje. Tačiau ši data kelia abejonių.

Tolesnė Reylaenderių ir jų įmonės istoriografija problematiška. Nesame tikri, ar ko nors nepraleidome, tačiau pokario vokiečių spaudoje šia tema neradome nė vienos publikacijos. Jų nėra nei literatūroje apie Tilžę, nei žinomame biografijų rinkinyje „Altpreussische Biographie“ (Bd. 2, 1967), kuriame kiti garsieji Tilžės spaustuvininkai (O. von Mauderodė, J. H. Postas) aprašyti gana išsamiai. Tai patvirtintų ir Hildegard Lauks sudaryta kapitalinė bibliografinė rodyklė apie Tilžę „Tilsit-Bibliographie“ (1983).

Tik iš nuotrupų galėtume sudaryti ir lietuviškąją istoriografijos dalį. Jos pradžia laikytina žinutė apie spaustuvės steigėjo mirtį. Kronikinio pobūdžio informacija, pasirodžiusi visuose didžiuosiuose Mažosios Lietuvos lietuviškuose laikraščiuose⁹, nurodė tik velionio pavardę, mirties laiką („seredoj po pietų“), amžių („90 amžiaus mete“) ir pažymėjo, kad liga buvo ilga. Savaiame suprantama, daugiau žinių įdėta pačių Reylaenderių „Tilžės keleivyje“. Laikraščio numerio, pasirodžiusio tuoj po spaustuvės įsteigimo mirties, visas pirmasis puslapis buvo apvestas juodu rėmelio, o jo viršuje išspausdintas specialus pranešimas „Julius Reyländeris pasimiręs“¹⁰. Jame iš esmės pasakyta tas pat, ką prieš dieną buvo išspausdinusi „Lietuviška ceitunga“ ir „Nauja lietuviška ceitunga“, tačiau pabrėžta, kad velionis daugiau kaip prieš 60 metų įkūrė spaustuvę ir sėkmingai dirbo, mirė, palikęs „sūnų, sūnaus vaikus, vaikų vaikus ir kitus kraujo gentis“. Pranešimo pabaigoje nurodyta, kad laidotuvės prasidės birželio 2 d. 12 val. iš namų Aukštojoje gatvėje Nr. 67. To paties „Tilžės keleivio“ numerio paskutiniame puslapyje buvo išspausdintas ir laikraščio redakcijos palydimasis žodis¹¹. Ano meto stiliumi ir įvykiu būdinga nuotaika rašantysis apgailestavo dėl velionio netekties, pažymėjo gerą jo broožą – rūpinimąsi kitais ir krikščionišku papročiu palinkėjo

⁷ Merleker W. Beschreibung der Kirche zu Fischhausen... Fischhausen, 1873. S. 16–20.

⁸ Rhesa L. Kurzgefasste Nachrichten von allen seit 1775 an den evangelischen Kirchen in Ostpreussen angestellten Predigern... Königsberg, 1834. S. 163, 179.

⁹ Iš Lietuvos bey musu prowincio. „Senasis Reylenderis †.“ // Lietuviška ceitunga. – 1901, Meij. 31, Nr. 44, p. 3; Iš Lietuvos ir abieju Prusu prowincu. Senasis Reylenderis †. // Nauja lietuviška ceitunga. – 1901, Meij. 31, Nr. 44, p. 1; Iš Prusų prowincų. „Drukorijos Gruntawotojis J. Reylender...“ // Konzerwatų draugystės laiškas. – 1901, Jun. 4, Nr. 42, p. 3.

¹⁰ Julius Reyländeris pasimires // Tilžės keleivis. – 1901, Jun. 1, Nr. 44, p. 1.

¹¹ „Seredoj 29. meijoj po pietų an puse 5 ziegoriaus pasimirė...“ – Parašas: Redyste „Tilžės keleivio“ // Tilžės keleivis. – 1901, Jun. 1, Nr. 44, p. 4.

ramybės Viešpaties karalystėje. Po kelių mėnesių „Tilžės keleivyje“ pasirodė dar viena publikacija – J. Reylaenderio grafinis portretas ir parašas, primenantis jau žinomas spaustuvinininko gyvenimo datas¹². Tai pirmasis ir kol kas vienintelis jo ikonografinis atvaizdas lietuvių spaudoje. Visos minėtosios publikacijos išspausdintos be autorius parašo. Tai verčia manyti, kad jas rašė laikraščio redaktoriai. Tuo metu „Tilžės keleivį“ redagavo K. Jurkšaitis ir J. Arnašius.

Kita istoriografinio pobūdžio žinutė susijusi su antrosios spaustuvinininkų kartos nario mirtimi. Ji skirta Eugenui Reylaenderiui. Apie spaustuvinininko mirtį pranešė „Prūsų lietuvių balsas“ 1919 m. spalio 1 d. numeryje¹³. Glaustoje informacijoje be parašo žurnalistai nurodė, kad E. Reylaenderis mirė „subatos vakare“ (t. y. rugsėjo 27 d.), sulaukęs 75 metų. Jis spaustuvę paveldėjęs iš tėvo Juliaus; jai dabar vadovaus velionio sūnus daktaras Curtas. Nei Lietuvos, nei užsienio šalių bibliotekose kol kas nepavyko rasti tų dienų „Tilžės keleivio“ numerių. Juose apie velionį tikrai yra įdėta išsamesnių rašinių, turinčių daugiau istoriografinių duomenų.

Naujoviškesnės publikacijos pasirodė jau tarybiniais laikais rengtose lietuviškoje enciklopedijose. Jose pateikti apibendrinti duomenys apie Reylaenderių spaustuves veiklą ir jos lietuviškąją produkciją¹⁴. Straipsniuose apibūdinta įmonės struktūra, techninė įranga, nurodyti svarbiausi periodiniai leidiniai ir bendras knygų lietuvių kalba skaičius. Kadangi po enciklopedijų išleidimo tyrimai buvo tęsiami, tai kai kuriuos jose paskelbtus duomenis šiandien galima dar labiau patikslinti. Iš dalies tai padaryta Mažosios Lietuvos spaustuvių ir knygynų žinyuose¹⁵. Sukaupti visą istoriografinio pobūdžio medžiagą ir pateikti įvairiapusę jos analizę yra sunku. Autoriams retai pavyksta pasiekti išsamumo dėl to, kad daug Mažosios Lietuvos leidinių išliko tik užsienyje, o jų buvimo vieta yra nenustatyta. Tokia priežastis iki šiol slėpė vieną Reylaenderių spaudos įmonės istoriografijai reikšmingą publikaciją¹⁶. Apie jos buvimą tik neseniai sužinota iš valstybinės Prūsijos kultūros palikimo bibliotekos Berlyne katalogo, tačiau pats spaudinio egzempliorius buvo dingęs per Antrąjį pasaulinį karą. Vis dėlto kitą egzempliorių netrukus pavyko surasti vienoje iš Vokietijos nacionalinių bibliotekų – Leipcigo Deutsche Bücherei fonduose. Tai nedidelė, kokybiškai išspausdinta ir gerai iliustruota brošiūra. Ji yra jubiliejinis leidinys – skirta Reylaenderių įmonei ir laikraščio „Tilsiter Zeitung“ 75-mečiui, kuris dėl Pirmojo pasaulinio karo sunkumų kukliai minėtas anksčiau 1916 m. pavasarį. Brošiūros autorius nenurodytas. Ją greičiausiai parašė „Tilsiter Zeitung“ vyriausiasis redaktorius (berods,

¹² Musu ponas J. Reyländeris: port. // Tilžės keleivis. – 1901, Nov. 6, Nr. 89, p. 1.

¹³ Spaustuvės apturėtojis E. Reylaenderis pasimirė // Prūsų lietuvių balsas. – 1919, Okt. 1, Nr. 140, p. 3.

¹⁴ [Kaunas D.] Reilenderių spaudos įmonė // Lietuviškoji tarybinė enciklopedija. T. 9. V., 1982. P. 371; Kaunas D. Reilenderių spaustuvė // Tarybų Lietuvos enciklopedija. T. 3. V., 1987. P. 524–525.

¹⁵ Kaunas D. Mažosios Lietuvos spaustuves 1524–1940 metais. V., 1987. P. 139; Kaunas D. Mažosios Lietuvos knygynai (iki 1940 metų). V., 1992. P. 213.

¹⁶ 75jähriges Jubiläum der „Tilsiter Zeitung“ und der Firma J. Reylaender & Sohn, Tilsit. [Tilsit: Reylaender & Sohn, 1916]. 28 S., Fotos. – Egz.: Deutsche Bücherei, Leipzig (signatūra: DB – 1916B2776).

tuo metu šias pareigas ėjo Maxas Rosbachas), nes, pristatant daugiausia laikraščiu nuspelnčius redaktorius ir bendradarbius, jo pavardė taktiškai nepaminta.

Rasta brošiūra daug kuo panaši į O. von Mauderodės įmonės 25-mečio jubiliejaus leidinį, publikuotą „Knygotyros“ 19 tome. Joje lakoniškai, bet nuosekliai atskleista įmonės bei jos svarbiausio leidinio – „Tilsiter Zeitung“ raida, pažymėti svarbiausi jos etapai, techninės įrangos ir specialistų kolektyvo plėtotė. Kaip įprasta tokio pobūdžio vokiečių literatūrai, autorius daugiausia rašė apie periodinius leidinius, o knygas vos paminėjo. Brošiūroje mažai ir biografinių duomenų, nuodugnesnių apibendrinimų. Iš esmės tai yra faktografinio aprašymo pobūdžio kūrinys, šiandien turįs didelę išliekamąją vertę dėl jame užfiksuotų duomenų. Savaiame suprantama, kad tokioje literatūroje dažnai įsivelia netikslumų, tačiau juos atskleisti mes neturėjome galimybių. Kiek kruopščiau patikrinome tik brošiūroje nurodytą J. Reylaenderio gimimo datą – 1811 m. lapkričio 29 d. Mat nekrologinių žinučių, paskelbtų lietuviškuose laikraščiuose, vieni autoriai tvirtino, kad spautuvininkas mirė „90tame amžiaus mete“, t. y. eidamas devyniasdešimtuosius, kiti, „Tilžės keleivio“ birželio 1 d. pranešimo autoriai, – „per 90 metų ant šios žemės krutėjęs“, tretis – „90 metų sens pastojęs“, t. y. sulaukęs devyniasdešimties. Labiausiai reikėtų tikėti pastaraisiais (jie galėjo duomenis gauti iš pirmųjų rankų) ir pagrįstai abejoti brošiūroje nurodyta gimimo data. Veikiausiai J. Reylaenderis gimė ne 1811 m., bet metais anksčiau ir ne Tepliuvos pamokslininko, o Žuvininkų mokyklos konrektorius šeimoje.

Brošiūroje nėra ir negalėjo būti pateikta viena lietuvių knygotyrai svarbi žinia – įmonės uždarymo data ir aplinkybės. Tai atsitiko pačioje 1934 m. pabaigoje. Įmonę nupirkė hitlerinė nacionalsocialistų partija ir ją įtraukė į išsiakojusį savo spaudos koncerną – leidyklą „Sturmverlag“¹⁷. Kartu buvo pakeistas ir „Tilsiter Zeitung“ pavadinimas į „Memelwacht“. Dėl kokių priežasčių ir kokiomis aplinkybėmis tai padaryta, to meto spauda nerašė. Nieko nepranešta ir apie C. Reylaenderio likimą. Šie klausimai tebelaukia atsakymo.

Be Reylaenderių įmonės jubiliejinio leidinio neišsivers daugelis lietuviškos knygos istorikų. Kadangi minėtoji brošiūra yra itin reta ir sunkiai prieinama, jos tekstą išvertėme į lietuvių kalbą ir parengėme spaudai. Už kolegiską paramą širdingai dėkojame vokiečių kalbos mokovei Liucijai Citavičiūtei.

„TILSITER ZEITUNG“ IR J. REYLAENDERIO & SŪNAUS FIRMOS TILŽĖJE 75 METŲ JUBILIEJUS

Skiriama laikraščio ir firmos bičiuliams

Šių metų balandžio 1 dieną sukanka 75 metai nuo tos dienos, kai pasirodė laikraštis „Tilsiter Zeitung“, tada vadintas „Echo am Memelufer“. Laikraščiu tai iš tiesų

¹⁷ „Tilsiter Zeitung“ perėjo į nacionalsocialistiskas rankas // Naujasis Tilžės keleivis. – 1934, gruod. 19, Nr. 101, p. 3; „Tilžėje, kaip jau trumpai pranešėme, [...] J. Reilenderio spautuvė yra nuo 1 januario šio meto parduota nacionalsocialistiskajai bendrovei „Sturmverlag“ // Ten pat. – 1935, saus. 5, Nr. 2, p. 3.

garbingas amžius, juo labiau, kad rytiniuose mūsų valstybės pakraščiuose laikraščių leidyba dėl tam tikrų kultūrinių aplinkybių prasidėjo vėliau negu vakarinėje jos dalyje. Todėl šiandien tik nedaugelis Rytų Markoje leidžiamų dienraščių gali pasigirti esą senesni už mūsų jubilatą, juo labiau provincijos laikraščiai, kurių nueitas kelias dar visai neilgas.

Lygiai prieš aštuonis mėnesius, praėjusių metų rugpjūčio 1 dieną, buvo paminėtas 75-asis jį leidžiančios firmos J. Reylaenderis & sūnus jubiliejus, kuris dėl sunkių laikų buvo švenčiamas siaurame bendradarbių ratelyje. Dėl tų pačių priežasčių ir šis laikraščio jubiliejus bus pažymėtas tik šventiniu numeriu bei skaitytojams pateikiama iliustruota istorine apžvalga.

Abu jubiliejus mes pažymime kartu, nes jie iš tiesų labai susiję.

Drauge su šiuo jubiliejumi Tilžės knygų ir laikraščių leidyba šiais metais sutinka dar vieną jubiliejų: savo įsikūrimo šimtmetį. Lygiai prieš 100 metų Johannas Heinrichas Postas¹ įsteigė pirmąją spaustuotę Tilžėje ir tų pačių metų gegužės 1 dieną jo leidykloje pasirodė laikraštis „Tilsiter Gemeinnützige Wochenblatt“².

O dabar grįžkime prie mūsų šiandieninio jubilato, apžvelkime jo kelią ir nuoseklų augimą remdamiesi kai kuriais faktais.

Firmos ir laikraščio pradžia buvo labai kukli. 1840 metų rugpjūčio 1 dieną buvo švenčiamas 400-asis knygų spausdinimo išradimo jubiliejus. Tą dieną firmos steigėjas Julius Reylaenderis (g. 1811 m. lapkričio 29 d.) įkūrė Tilžėje nedidelę knygų spaustuotę (pastate, esančiame Vokiečių gatvėje – Deutsche Straße 54). Šiame name Julius Reylaenderis kitą pavasarį, nuo 1841 metų balandžio 1 dienos, pradėjo leisti nedidelį „žurnalėlį“, pavadintą „Das Echo am Memelufer“³, iš pradžių du kartus, vėliau tris kartus per savaitę, ketvirčio kaina buvo 15 Sgr. [sidabrinių grašių] = 1,5 Mk [markės].

„Didelis ir stebėtinai geranoriškas dėmesys šiam literatūros, meno ir madų žurnalui skatina mane“, – taip pradeda Julius Reylaenderis pirmą savo naujojo leidinio numerį, – „nuolankiai ir nuoširdžiai padėkoti didžiai gerbiamiems prenumeratoriams.

¹ J. H. Postas (1789.XII.7–1842.IV.13), knygrišio Johanno Benjamino Posto sūnus, buvo vienas žymiausių Tilžės spaustuvininkų, leidėjų ir knygynininkų. Po jo mirties įmonė veikė H. Posto firmos vardu ir priklausė sūnui Christophui Adolfui Erdmannui Postui (1818–1886) bei maršalui Idoi Post, nuo 1893.X.1 – Emiliui Sutkui. Įmonėje 1816–1891 m. išėjo 235 knygos ir 2 periodiniai leidiniai lietuvių kalba, skirti Mažosios Lietuvos lietuviams. Tarp jų buvo pirmasis lietuviškas periodinis leidinys „Nusidavimai Dievo karalystėje“ (1823–1825).

² Iš pradžių laikraščio pavadinimas įvairavo. Jis vadinosi „Gemeinnütziges Wochenblatt“, „Gemeinnütziges Wochenblatt für die Provinz Litthauen“, 1841–1844 m. komplekto nerasta, 1845 m. – „Das Tilsener gemeinnützige Wochenblatt“, 1847 m. ir vėliau – „Das Tilsiter gemeinnützige Wochenblatt“. Laikraštys išspausdinta daug lietuviškos tematikos prozos ir poezijos, L. Rhesos eilėraščių, S. Ostermeyerio eilėraštis „Die Litthauische Sprache an die Deutsche“ vokiečių ir lietuvių kalbomis.

³ Laikraščio leidimo duomenys buvo tokie: *Das Echo am Memelufer. Redigirt und gedruckt von J. Reyländer. Diese Zeitschrift erscheint wöchentlich zweimal Montags und Donnerstags.* Leidinio 1841, 1845, 1851, 1852 metų komplektai yra valstybinėje Prūsijos kultūros palikimo bibliotekoje Berlyne (signatūra Ztg 52). Juose lituanistinės medžiagos išspausdinta nedaug. Viena iš vertingesnių yra 1851 m. dažnai skelbta informacija apie Tilžės Laisvosios evangelikų bendruomenės veiklą; ši bendruomenė vartojo lietuvių kalbą ir leido lietuvišką laikraštėlį.

Jų pasitikėjimas turi būti visiškai pateisintas...“ Šis kuklus vietinės reikšmės leidinys, kurio dvejų pirmųjų numerių charakteringus puslapius beveik originalo dydžio čia parodome (žr. pav. psl. 6/7)⁴, buvo leidžiamas aštuonių puslapių apimties, kurie, kaip įprasta žurnalams, buvo nuosekliai numeruojami ištikus metus, o ir savo turiniu jis buvo panašesnis ne į mūsų šiuolaikinius dienraščius, o labiau į žurnalą. Čia buvo spausdinami bendro pobūdžio didaktiniai straipsniai, pasakojimai, eilėraščiai, dedama žinių iš vietos ir provincijos gyvenimo ir 1–2 puslapiai skiriami skelbimams. Politika čia beveik visai neatsispyndėjo, didžiausias dėmesys buvo skiriamas bendravimui su skaitytoju. Atsakingu redaktoriumi buvo pats leidėjas.

Praėjus pustrėčių metų nuo leidyklos įkūrimo, 1843 metų spalio 1 dieną spaustuvė persikėlė į pastatą Vokiečių gatvėje – Deutsche Straße 16, o po šešerių metų, 1849 metų spalio 1 dieną, nusipirko sklypą Aukštojoje gatvėje – Hohe Straße 74 (žr. pav. psl. 8).

1854 metais Juliu Reylaenderiui buvo perduotas Tilžės apskrities landrato redaguoto valdiškojo tam kraštui skirto laikraščio „Tilsiter Kreisblatt“ spausdinimas ir leidimas; šis laikraštis su nedidelėmis pertraukomis (1896–1898) ir šiaudien tebėra firmos nuosavybė.

1860 metų spalio 1 dieną „Echo am Memelufer“ pakeitė savo pavadinimą. Leidinys greit tapo populiariau ir buvo plačiai skaitomas. Atsižvelgiant į neramią politinę padėtį, jo skiltyse buvo spausdinama gana daug straipsnių apie politiką. Senasis aki-vaizdžiai poetiškas pavadinimas nebeatrodė šiuolaikiškas, todėl pasirinktas labiau įpareigojantis ir turinį atitinkantis pavadinimas „Tilsiter Zeitung“. Pirmuoju redaktoriumi tapo ponas dr. Krischas. Kaip ir anksčiau, laikraštis buvo leidžiamas tris kartus per savaitę.

Taigi, švenčiant 25-ąjį firmos ir laikraščio jubiliejų (1865–1866), jau buvo galima apžvelgti sėkmingai nueitą kelią per pirmąjį amžiaus ketvirtį.

Greitai ir šios patalpos nuolat augančiai firmai tapo per ankštos, tad jau 1868 metų spalio 1 dieną Reylaenderio spaustuvė kartu su „Tilsiter Zeitung“ persikėlė į dabartinį savo pačių įsirengtą namą Aukštojoje gatvėje – Hohe Straße 67.

Kitais metais čia buvo įrengta nauja įprastinė plokščioji spausdinimo mašina, sukama rankomis.

1872 metų sausio 1 d. firmos įkūrėjo sūnus Eugenus Reylaenderis (g. 1844 m. rugsėjo 18 d.) tapo firmos dalininku, o pati firma nuo to laiko vadinasi Reylaenderis & sūnus⁴.

Kitais dešimtmečiais firma sėkmingai augo, „Tilsiter Zeitung“ nuolatinių prenumeratorių daugėjo, tad reikėjo plėsti veiklą. Todėl 1874 metų spalio 1 dieną laikraštis pradėtas leisti kasdien. Formatas, kuris iki tol jau buvo didintas, išaugo dar labiau, o ir vėliau vis didėjo. Medžiaga darėsi įvairesnė. Tuometinis redaktorius aktyviai dalyvavo visuomeniniame miesto gyvenime, taip buvo palaikomas nuolatinis laikraščio ryšys su jo skaitytojais.

⁴ E. Reylaenderio (1844.IX.18 – 1919.IX.27) pastangomis firma pasiekė didžiausio suklestėjimo.

* Čia ir kitur nurodomos iliustracijos brošiūros originale.

Pasiekta didelės techninės pažangos – 1879 metais paleidžiamas dujinis variklis; jis nuo to laiko varė spausdinimo mašinas, pakeisdamas primityvų rankų darbą.

1880 metais leidėjai nusprendė Tilžės ir gretimoms apskrityms, kuriose gausiai gyveno vietiniai lietuviai, išleisti lietuvišką laikraštį. Balandžio 1 dieną pasirodė „Naujojo Keleivio“⁵, kuris vėliau buvo pavadintas „Tilžės Keleiviu“⁶, numeris. Laikraštis iš pradžių ėjo du kartus per savaitę ir buvo redaguojamas lietuvių kilmės ponų, kurie tai darė savo laisvu laiku. „Keleivis“ nesišliejo prie jokios partijos ir kėlė sau tikslą propaguoti ir puoselėti gerus lietuvių ir vokiečių santykius.

1884 metais firma perėmė „Tilžės miesto adresų knygos“ („Adreßbuch der Stadt Tilsit“) leidimą. Tai buvo reikalinga knyga, sudaryta iš oficialių šaltinių ir kasmet leidžiama iš naujo. Šioje leidykloje ji leidžiama iki dabar ir labai praverčia miesto vidaus gyvenimui.

1888 metais Tilžėje įsikūrė nacionalliberalų sąjunga, o jos spaudos organu tapo „Tilsiter Zeitung“.

1890–1891 metais firma ir laikraštis šventė savo 50 metų jubiliejų, leidėjus nuosirdžiai pagerbė bičiuliai, miesto gyventojai ir vadovybė. Šia pagarba buvo reiškiamą didelė meilė ir pripažinimas, o leidėjai tuo labai džiaugėsi. Tuomet firmoje dirbo lygiai tuzinas darbininkų (žr. pav. psl. 9).

Prasidėjusi nuo mažo, 1891 metais firma dar labiau išaugo, nupirkusi gana didelę Adolfo Posto leidyklą⁷.

Laikraščio tiražas nuolat augo, tad, norint suspėti jį spausdinti, 1897 metais teko įrengti dvigubo formato plokščiojo (iškiliaspaudės) spausdinimo mašiną su didesniu dujiniu varikliu.

Tais pačiais metais firma nusipirko Sutkaus spaustuve⁸, anksčiau priklausiusią Postui, įrengė laikinai tik firmos reikmėms naudojamą knygrišklos skyrių, o pagaliau rankines litografijos stakles, skirtas litografijos darbams. Dideliems įrenginiams reikėjo daugiau vietos, todėl tais pačiais 1897 metais dideliame, Daržų gatvė – Gartenstraße siekiančiame sklype prie jau esančio priestato buvo pastatytas naujas dviaukštis kiemo vidaus pastatas.

1898 metų spalio 1 dieną buvo nupirtas anuomet O. Hommelio leistas konservatyvus laikraštis „Tilsiter Nachrichten“, kuris tapo „Tilsiter Zeitung“ priedu. Reylaenderio leidykloje jis buvo leidžiamas nepakeisto turinio, tik kiek mažesnės apimtys ir pigesne prenumerata, kol 1913 m. sausio 1 dieną tapo „Tilsiter Zeitung“ skiltimi, išlaikusia savo pavadinimą „Tilsiter Nachrichten“.

⁵ „Naujasis keleivis“ ėjo 1880–1883 m., redagavo Klaipėdos mokytojas Adomas Einaras.

⁶ „Tilžės keleivis“ ėjo 1883–1924 m., redagavo mokytojai J. F. Kelchis, Jurgis Raudonius, Dovydas Lecas, Jonas Ledratis, kunigas Kristupas Jurkšaitis, J. Reylaenderio ir sūnaus spaustuovės raidžių rinkėjas Jurgis Arnašius.

⁷ J. Reylaenderis ir sūnus 1891 m. nupirko H. Posto firmos vieną skyrių – knygyną-leidyklą.

⁸ J. Reylaenderis ir sūnus 1897 m. iš tikro nupirko H. Posto spaustuve, nes jos savininkas (nuo 1893 m.) E. Sutkus firmos pavadi imo nebuvo pakeičęs.

Siekiant padidinti techninę laikraščio leidybos pažangą, 1900 metais buvo sumontuota pirmoji iš keturių dar ir šiandien dirbančių Mergenthalerio raidžių rinkimo mašinų. Šis labai sudėtingas įrenginys, pakeičiantis keturis rankų rinkėjus, gali būti laikomas didžiausiu knygų leidybos technikos laimėjimu. Jis stebina lankytojus ir verčia juos žavėtis. Visos keturios rinkimo mašinos, šiuo metu dirbančios „Tilsiter Zeitung“, kuriomis parengiama dauguma visų tekstų, yra plačiausiai vartojamos linotipinės mašinos, pagamintos Mergenthalerio raidžių rinkimo mašinų fabrike (žr. pav. psl. 20). Kartu su jomis buvo pradėta pereiti prie elektros variklių.

Šiais laimėjimais dar spėjo pasidžiaugti jau garbingo amžiaus sulaukęs vyresnysis savininkas Julius Reylaenderis, išdidžiai ir su pasitenkinimu stebėjęs nuolatinį savo kūdikio augimą. Iki žilos senatvės jis išliko fiziškai ir dvasiškai gyvybingas. Nugyvenusį gražų ir laimingą gyvenimą ir sulaukusį beveik 90 metų amžiaus, švelni mirtis išsivedė jį į Anapus⁹.

Firmai vadovauti ėmėsi sūnus Eugenias Reylaenderis, dabar jau tapęs vieninteliu savininku. Jis nenuilsdamas plėtojo tėvo pradėtą veiklą. Jau tais pačiais metais vietoje prieš keletą metų įsigytos dvigubo formato plokščiojo spausdinimo mašinos laikraščius pradėta spausdinti keturių puslapių apimties rotacine mašina, kuri per valandą išspausdindavo apie 8000 keturių puslapių laikraščio lankų. Kartu buvo naudojamas ir apvalusis stereotipijos įrenginys, nes dabar laikraštis buvo spausdinamas ne iš plokščio rinkinio kaip anksčiau, o netiesiogiai iš plokščių, kurios pakeliui buvo atspaudžiamos nuo originalo ant matricų.

Tais pačiais metais neseniai pastatytam namui buvo pristatytas trečias aukštas.

Techninė įranga buvo ir toliau kasmet papildoma ir tobulinama. Pradžioje naudotas mašinų varymas transmisijos įrenginiu vėliau buvo pakeistas atskirų pavarų mechanizmais. 1905 metais buvo iš naujo nulietas visas įprastinio kegelio šriftas.

Sparčiai plėtojosi leidyba ir prekyba. Vokiškų ir lietuviškų knygų leidyba taip išaugo, jog 1902 metais firmai prireikė savo prekybos agento Leipcige. Juo tapo Wilhelmas Opetzas, kuris ir dabar tarpininkauja firmai. Nuolat augo ir komisinė leidyba. Ypač gausus buvo dokumentų blankų, skirtų valdžios įstaigoms, pasirinkimas.

Be to, buvo rūpinamasi popieriaus prekybos reikalais, nes dabartinio karo metu labai perkami karo žemėlapiai ir karo literatūra.

Naujojo šimtmečio antrojo dešimtmečio pradžioje firma vėl labai išaugo ir pasikeitė. 1910 metais buvo įrengtos patalpos po pirmajame aukšte esančiu knygynu. Kitais, 1911 metais kieme pristatytas dar vienas priestatas, kuriame įsikūrė mašinų salė. Vėliau, sutvirtinus stogo atramas, ant jo buvo statomi kiti aukštai. Tais pačiais metais buvo nupirkta dar viena spaustuė, priklausiusi firmai „Wehmeyerio įpėdinis“ (savininkas Fr. Beisteris), kuri neseniai perėjo kiton nuosavybėn.

⁹ J. Reylaenderis mirė 1901 m. gegužės 29 d. Tilžeje. Šią žinią pranešė visi Mažosios Lietuvos lietuviškieji laikraščiai, pažymėdami: „Drukorijos apturėtojis Julius Reylaenderis seređoj po pietų 90 amžiaus mete po ilgokos ligos pasimirė“.

Į pagalbą miesto svečiams ir verslininkams tais pačiais metais atėjo ir geležinkelinių skelbimų laikraštis „Tilsiter Verkehrs-Anzeiger“, kuris buvo nemokamai dalijamas keleiviams didesnėse stotyse ir traukiniuose, vykstančiuose Tilžės kryptimi.

1913 metais buvo sumontuota Frankenthalerio Alberto & Cie mašinų gamykloje pagal specialų užsakymą pagaminta nauja aštuonių puslapių dviejų cilindrų rotacinė mašina laikraščiams. Tai buvo didelis spausdinimo technikos laimėjimas, nes per valandą buvo atspausdinama apie 12 000 aštuonių vienas į kitą įdėtų puslapių laikraščių. Šiuo įrenginiu taip pat galima spausdinti ir spalvotai, ir tai yra, kaip ir raidžių rinkimo mašinos, tikras laikraščių leidybos stebuklas (žr. pav. psl. 23).

Kitų, 1914 metų pavasarį buvo pradėtas įgyvendinti ilgai puoselėtas ir kruopščiai parengtas planas, tačiau prieš tai reikėjo pristatyti patalpas naujai mašinų salei, o visą techninę įrangą perkelti į priestatus. Tada, visiškai pertvarkius visą pirmąjį centrinio namo aukštą ir pagrindinį fasadą, buvo įrengta moderni didmiesčiui deranti viešoji laikraščių įstaiga (žr. pav. psl. 10 ir 13).

Darbas virte virė, bet staiga užgriuvo karas, negailestingos tautų grumtynės, užtrukusios daug ilgiau negu buvo galima tikėtis. Karo audra sugriovė visą apatinę namo dalį, pro sugriuvusius masyvius rūsio skliautus žiojėjo tuščios negyvos patalpos. Nors stingant darbo jėgos iš karto buvo sunku viską atstatyti, tačiau laimingai pavyko dar per tris pirmąsias karo savaites labai daug padaryti, o kai rugpjūčio 24 dieną į miestą įžengė rusai, jau buvo atlikti patys svarbiausi atstatomieji darbai. Tuo metu prekybos salės buvo atokesniuose pastatuose, o redakcija – priestate.

Rusų okupacija mieste truko iki rugsėjo 12 dienos, t. y. lygiai tris savaites, tačiau „Tilsiter Zeitung“ bei „Tilžės Keleiwis“ buvo leidžiami toliau, žinoma, ne be rusų cenzūros.

Be galo sunki spaudos padėtis karo metu, o ypač rusų laikais, yra atskira plati tema ir turėtų būti aprašyta kitoje vietoje. Ypač kentėjo redaktoriai, kuriems tekdavo kasdien eiti pas rusų cenzorius ir patirti daugybę nemalonumų. Rusų cenzūrai būdingas ne griežtumas, o savivalė, kuri spaudai buvo kur kas blogiau. Laikraščių apimtis buvo apribota, o kadangi pasidarė sunku gauti informacijos, turinys tapo gana skurdus ir apskritai atitrūkęs nuo gyvenimo. Cenzūros išbrauktos vietos laikraštje likdavo baltos, tad tokie laikraščiai yra istoriškai vertingi, o jų norėtų gauti visos valstybės gyventojai.

Tačiau ir išvijus rusus ūkiniai laikraščių reikalai nesitaisė, nes labai išaugo visų spausdinimo priemonių kainos, ypač popieriaus ir dažų, padidėjo redakcinės išlaidos, vis labiau trūko darbuotojų. Sunkiausia buvo pasienio miestuose, kurie, besitęsiant karui, vis dar buvo puldinėjami. Tad ir „Tilsiter Zeitung“ buvo priverstas imtis visokių apribojimų ir kelti kainą.

Šiuo sunkiu ir neramiu laiku J. Reylaenderio & sūnaus firma praėjusių metų rugpjūčio 1 dieną, t. y. prieš šešis mėnesius, atšventė savo 75-tąjį jubiliejų. Atsižvelgiant į sunkų laikmetį, kaip jau pradžioje minėjome, buvo atsisakyta oficialių iškilnių, o šventė paminėta draugiškame bendradarbių ratelyje. Naujose nuo 1914 metų Kalėdų įrengtose patalpose buvo šventiškai padengti ir gražiai papuošti gėlėmis stalai.

Šia proga savininko Eugeno Reylaenderio sūnus dr. Curtas Reylaenderis (g. 1887 m. liepos 29 d.) tapo firmos dalininku¹⁰.

Gausus būrys darbuotojų atsidavę daugelį metų triūsė firmai ir laikraščiu. Penki iš jų jau buvo atšventę 50-ąjį firmos jubiliejų. Tuos žmones čia paminėsime: raidžių rinkėjas Oskaras Böhmas (spaustuvėje dirba 45 metus), korektorius Fritzas Beisteris (buvęs komercijos vedėjas, dirba 34 metus), raidžių rinkėjas Maxas Trzaska (33 metai), akvizitorius Georgas Krausė (28 metai) ir linotipininkas Richardas Trudrungas (27 metai). Dabartinis technikos vedėjas ponas Richardas Koritky šių metų gruodžio mėnesį taip pat galės atsigręžti į ketvirčio amžiaus kelią, nueitą kartu su šiuo kolektyvu. Kitais metais tokį pat jubiliejų pažymės uolus „Tilžės Keleiviu“ redaktorius Jurgis Arnašius¹¹, kurio rūpesčiu pamėgtas ir plačiai skaitomas lietuviškas laikraštis jau keletą metų išeina tris kartus per savaitę, o tiražas pasiekė 5000 egzempliorių.

Daug metų ištikimai darbuojasi ir laikraščio „Tilsiter Zeitung“ išnešiotojos. Ponia Rosalie Brühning nuo 1888 metų kiekvieną dieną džiugino prenumeratorius nauju laikraščio numeriu, kol prieš keletą savaičių, pablogėjęs sveikatai, teko šio darbo atsisakyti. Taip pat uoliai nuo 1892 metų darbuojasi ponია Amalie Kreuzmann.

Iš ankstesnių „Tilsiter Zeitung“ redaktorių ypač pasižymėjo ponai Tolksdorfas (12 metų), Fr. Bückeri (10 metų) ir dr. Rauschenplatas (6 metai). Visi jie ilgą laiką darbuotojai, daug prisidėję prie laikraščio augimo, be to, aktyviai dalyvaudami miesto dvasiniame gyvenime, pelnę dideles miestiečių simpatijas.

Iš ankstesnių ilgamečių laikraščio bendradarbių pirmiausia reikėtų paminėti vyresniąją mokytoją Heydenreichą (mirusio miesto tarėjo Heydenreicho tėvą), du ponus iš Karaliaučiaus: dr. Augustą Schreinerį ir medicinos dr. Falksoną, kuris atsiųsdavo „Laiškus iš Karaliaučiaus“, bei klaipeidietį mokyklos direktorių Heinricį.

Daugelį šiuolaikinių tarnautojų ir pagalbinių išplėšė karas. Paskutinėmis tautos dienomis įmonėje dirbo daugiau kaip 100 darbuotojų, neskaitant nuolatinių nedirbančių laikraštyje korespondentų.

Daugelį darbuotojų firmai teko išlydėti į frontą, kai kurie tapo šio baisaus karo aukomis. Smarkiai sumažėjusiomis pajėgomis įmonė dirba toliau. Mašinų ūkyje dabar yra dvi laikraščių rotacinės mašinos, penkios plokščiojo spausdinimo mašinos, trys tiglinės spausdinimo mašinos, keturi linotipai ir 19 elektros variklių. Dar reikėtų paminėti įvairias knygų įrišimo ir kitas pagalbines mašinas.

Nepaisant visų sunkumų, su kuriais šiais laikais susiduria laikraščių spaustuvės, mūsų jubilatas „Tilsiter Zeitung“ net karo metais noriai skaitomas ir dabar jau pasiekė apie 15 000 egzempliorių tiražą. Karas savaip išgarsino laikraštį visoje valstybė-

¹⁰ C. Reylaenderis (likimas ir mirties data nežinoma) – išsilavinusi ir kūrybinga asmenybė. Jis studijavo Heidelbergo, Miuncheno ir Berlyno universitetuose, apgynė daktaro disertaciją apie olandų dailę (1911), parašė ir išleido keletą knygų.

¹¹ Minėti firmos darbuotojai nei kūrybinėje, nei visuomeninėje veikloje nepasižymėjo. Išimtis – Jurgis Arnašius (1872.II.12 – 1934.VI.23), žymus Mažosios Lietuvos lietuvių žurnalistas ir tautinio sąjūdžio dalyvis, 1918 m. lapkričio 30 d. pasirašęs Prūsų Lietuvos tautinės tarybos „Parciškima“ apie Mažosios ir Didžiosios Lietuvos susijungimą.

je; jis buvo eksponuojamas daugelyje karo tematikos parodų, iš jų ir Leipcigo „Bugra“, kur šiam laikraščiui buvo skirta daug vietos. Jis išsamiai pristatytas kai kuriose knygose ir laikraščiuose.

Šiuo metu spauda, o ypač pasienio ir laikinai buvusių okupuotų miestų, atlieka didelę nacionalinės reikšmės užduotį. „Tilsiter Zeitung“ ramia sąžine gali pasakyti, kad jis nuolat stengėsi kuo geriau tam patarnauti. Dabar šis laikraštis dar didesnę dėmesį skiria kuo glaudesniems spaudos ryšiams su visuomene, o šis bendradarbiavimas grindžiamas nuoširdžiu abipusiu pasitikėjimu.

O dabar su šituo šūkiu mūsų jubiliasas įžengia į savo gyvavimo šimtmečio paskutinį ketvirtį. Tegu jį lydi gausi palaima!

Iš vokiečių k. vertė Liucija Citavičiūtė